

Ключевые слова: нормативно-правовая база, Государственный реестр недвижимых памятников Украины, памятник, культурное наследие.

Semenchuk A.A. Theory and practice of obtaining a «monument» status by the object of cultural heritage

In this article we analyze the process of including objects of cultural heritage into State Registry of Immovable Monuments of Ukraine. The article highlights legal base on the subject, outlines institutes, organizations and persons participating in registration of objects, and considers a number of problems connected with inclusion of the objects of cultural heritage into the State Registry of Immovable Monuments of Ukraine.

Key words: regulatory framework, State Register of Immovable Monuments of Ukraine, monument, cultural heritage.

Подано до друку: 16.05.2012 р.

УДК 725.4.66.013

ТЯМІН М.Ю.

**Наукові засади організації парків-музейів
індустріальної культури (скансенів)**

У статті висвітлений вітчизняний і світовий досвід, а також вперше розроблені автором методичні основи створення парків-музейів індустріальної культури (скансенів) просто неба.

Ключові слова: парк-музей, індустріальна культура, просто неба (скансен), in situ, створення, методичні основи.

Ландшафтні парки та музеї індустріальної культури просто неба (скансени) in situ – це найкращі форми популяризації історії розвитку індустріальної спадщини, найкращий спосіб комплексної презентації об'єктів, знярядь, методів і технологій видобутку корисних копалин, ознайомлення із зародженням і становленням індустріальної культури; спрямовані на покращення екології на основі відродження порушених земель.

Аналізуючи вітчизняний і зарубіжний досвід збереження індустріальної спадщини гірничодобувної промисловості, об'єкти, що створюються на місцях видобутку корисних копалин, можна підрозділити на такі типи: 1) ландшафтні заказники чи дендрологічні парки індустріальної культури; 2) екологічні смуги – коридори рекультивованого ландшафту; 3) парки-музеї індустріальної культури просто неба (скансени), що включають рекультивацію земель, консервацію залишків індустріальних об'єктів, пам'яток науки і техніки та їх музеєфікацію; 4) музеї гірничодобувної промисловості, створені в промислових зонах.

Техногенний рельєф, що залишився після припинення діяльності промислових підприємств із видобутку корисних копалин, повністю змінює природний ландшафт. Основними формами техногенного рельєфу, який створений внаслідок видобутку корисних копалин, є кар'єри, відвали та провали. Кар'єри мають просту і складну терасовану будову та різну глибину (неглибокі до 50 м глибини; середні – 50–100 м і глибокі – 150–250 м) і різноманітні форми. Криворізькі дослідники [8] також поділяють кар'єри на рівнинні, схилі, вододільні, вододільно-схилі, присхилі, а також замкнені й відкриті. Значної уваги заслуговують кар'єри, що відрізняються за видобувною сировиною: найбільші з них – залізорудні. Існують також гранітні, піщані, глинисті, суглинкові, вапнякові. Першотравневий кар'єр – найширший і найглибший на Криворіжжі, має глибину 3,68 км і ширину 2,47 км. Кар'єр Південного гірничо-збагачувального комбінату має трохи меншу глибину – 2,38 км. Довжина найдовшого Гданцівського кар'єру складає 4,32 км [12].

Цікавими є напрацювання криворізьких фахівців стосовно провального рельєфу, який сформувався на місці обвалених верхніх підземних горизонтів шахт рудників. Провальний рельєф представлений двома зонами: проваллями та зрушеннями. Провальні зони мають провальні поля та ділянки, що їх розділяють. Провальні поля складаються з воронок, улоговин, каньйонів, схилів, які ускладнені зсувними, обривистими, обвальними та обсипними схилами. Відвали являють собою горби, що формуються із супутніх добувних порід і відходів переробки залізних руд. За будовою їх поділяють на прості (гребновидно-пасмової форми, терикони, притулені, насипні, однаюрні платоподібні) та складні (багаторюрні платоподібні та сегментно-юрні платоподібні). За висотою: низькі, висотою до 20 м., середні – 20–50 м, високі – 50–100 м, надвисокі – більше 100 м. За розмірами відвали, що мають площу менше 50 га, визначені як дуже малі; 50–100 га – малі; 100–300 га – середні; великі – 300–800 га; надвеликі – понад 800 га. Відвали бувають різноманітними за формою та гідрологічними умовами, за місцезнаходженням (вододільні, схилі, балочні, провальні, кар'єрні, доменні). За матеріалами антропогенні ландшафти є аналогами гір. На Криворіжжі існують скельні, піщані, глинисті, змішаного характеру.

Слід зазначити, що техногенні рельєфи потребують різних способів їх рекультивациі в залежності, в основному, від схилів кар'єрів і відвалів, а також гірничих порід, що їх утворюють.

Фахівцями Інституту природокористування та екології НАН України (м. Дніпропетровськ; А.Г. Шапар, О.О. Скрипник, С.М. Сметана й інші) розроблена програма «Використання порушених земель гірничодобувних під-

приємств в якості відновлювальних елементів» у екомережі Криворізького залізорудного та Нікопольського марганцеворудного басейну, яка передбачає створення Інгулецького, довжиною понад 130 км, і Солоно-Базавлуцького, довжиною 80 км, екологічних коридорів.

Для проведення рекультивациі авторами розроблена класифікація техногенних ландшафтів, де виділено 2 основні базові системи: відкритий і підземний видобуток корисних копалин, а також 3 похідні – підземне добування після завершення відкритих розробок і ландшафти, супутні всім системам (шламосховища, промділянки тощо). Наприклад, система – відкритий кар'єр; тип – кар'єри; підтипи – крупні, глибокі виїмки; котлованоподібні, балкоподібні, неглибокі. Клас – схил, дно; підклас – каміння, пісок, глина, суміш. Така класифікація дає можливість оцінити особливості розвитку техногенних ландшафтів. Для всіх форм рельєфу, складеного з кам'янистих і піщаних субстратів, у степовій зоні характерною є недостатність зволоження. Тут для рекультивациі використовуються посухостійкі види рослин: сосна, шипшина, аморфадрик, очиток, спориш, бром. Окрім того, створюють насипне каміння для зберігання вологи й організації перепадів висот. Слід зауважити, що один із найважливіших методів рекультивациі техногенного ландшафту, на думку фахівців інституту, – це *охорона територій природного самовідновлення*.

Інститутом уже спроектовано 4 ландшафтні заказники: «Візірка», «Інгулецький», «Богданівський» і «Кільцевий», які органічно вписалися у систему екокоридорів регіональної та національної екомережі. Інститутом розробляються проекти ще для 13 екозаказників, розташованих уздовж річок Інгулець, Солона та Базавлук [16].

Прикладом рекультивациі марганцеворудних кар'єрно-відвальних комплексів є створення Олександрівського парку в м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл. (автори – арх.: В.Г. Маєвська, М.А. Бялик). Зародження парку почалося в 1969 р. На першому етапі проводилися роботи, що стосувалися розпланування гірничопромислового рельєфу. Рекультивациія полягала в нанесенні родючого шару ґрунту, заліснення утворених пагорбів, засівання багатолітніх трав, обводнення території. В центральній частині створений пагорб відвалами порід. На дні кар'єру сплановано вузьку долину. Парк включає 4 зони: рівнинну (з боку міста), де розміщено 3 входи, терасу, на якій розташовані спортивні майданчики та театр, ділянки з витягнутим водоймищем і зеленими насадженнями для тихого відпочинку.

Для визначення принципів відтворення ландшафту проводилась комплексна оцінка території та визначались шляхи її багатofункціонального вирішення [17].

Слід зазначити, що великі роботи з рекультивації проводились в Німеччині. Так, в окрузі Котбус у кар'єрах на площі біля 5 тис. га створені озера. В околицях Кельна на землях буровугільних розробок організована зона відпочинку «Вілле». Південна частина території зайнята лісом; середня – відновлена ділянка колишніх вугільних розробок; у північній – продовжується видобуток вугілля [17].

У Великобританії на відпрацьованих кар'єрах розміщений екологічний парк «Рай».

Цікавими є роботи з рекультивації техногенних ландшафтів у Верхній Сілезії (Польща). *Рекультивація* польськими вченими розглядається як довготривалий процес хімічного та біологічного покращення техногенного ландшафту [1].

Роботи з відродження порушених земель у Верхній Сілезії (Польща) проводились у такій послідовності: у підземні виробки закладалися матеріали зі спеціально оброблених піщаних кар'єрів, рідше – з відвалів. Потім здійснюється рекультивація відвалів. На першому етапі проводиться вирівнювання поверхні відвалів, зниження їх загальної висоти та формування відвальних укосів. Для запобігання виникнення ерозії формується система водовідведення, яка складається із забетонуваних ровів. Потім проводиться покриття поверхні відвала п'ятисантиметровим родючим шаром із сім'ям трав. Слід звернути особливу увагу на те, що в разі, якщо на відвалах вже почалося формування піонерної рослинності, не можна проводити вирівнювання поверхні, позаяк відновлена природним шляхом рослинність більш стійка до виживання, ніж рекультивована.

При рекультивації на т.зв. біологічному етапі використовуються такі породи дерев, як сосна звичайна, модрина японська, береза залізна, обліпіха звичайна, біла акація, бузина. Ландшафти Верхньої Сілезії дуже трансформовані. Хоча тут майже не залишилося природних ландшафтів, цілеспрямована рекультивація дозволяє значно покращити їх стан і створити садово-паркові зони.

Головним способом рекультивації порушених територій після закриття шахт, що знаходяться серед житлової забудови в польських містах, є збільшення площі насадження дерев, створення лісостепових зон. Один із найбільш відомих у Польщі є Обласний парк у м. Хожуві, створений на величезному кам'яновугільному відвалі. Крім створення лісопарків, велике значення набуло влаштування зон відпочинку в районах численних антропогенних озер, які виникли на місцях піщаних кар'єрів у містах Катовіце, Сосновіц, Домброва, Гурніца.

Особливе значення для вивчення та популяризації індустріальної спадщини є створення парків-музіїв індустріальної культури просто неба (скан-

senie) *in situ* та пристосування залишків споруд під музеї. Перспективні об'єкти для туристичного огляду визначив О.С. Афанасьєв [3]. Ми можемо їх зарахувати до об'єктів, де можуть бути організовані парки-музеї просто неба. До них відносяться: 1) залишки давніх гірничопромислових розробок у Крив басі (наприклад, у балках Червоної і Дубовій знайдені сліди стародавніх розробок залізних руд і залишки плавильних печей); 2) історичний гірничопромисловий ландшафт і розширений дореволюційний кар'єр № 2 Шмаківського рудника «Балка Сулова»; 3) заводські ландшафти – об'єкти культурної спадщини, технічні музеї [3]. Викликають зацікавленість: 1) промислові підприємства з видобутку корисних копалин, кар'єри та різноманітні виробки (Рибальський гранітний кар'єр, низка залізородних кар'єрів поблизу м. Інгулець, відпрацьовані та рекультивовані Краснокам'янський і Кодацький гранітні, Єлизаветівський піщаний кар'єри, кар'єри шахти ВО «Павлоградвугілля» й інші [3].

Значний досвід стосовно створення парків-музеїв індустріальної культури в промислових зонах і просто неба мають країни Європи та Америки.

У Великобританії, неподалік від Бірмінгема, існує музей під відкритим небом – своєрідний куточок старої промисловості Британії [3].

До об'єктів світової індустріальної спадщини гірничодобувної промисловості, що занесені до Списку ЮНЕСКО, віднесені гірничопромисловий ландшафт Бленавон із Музеєм гірничодобувної промисловості «Великий кар'єр» у Англії (Південний Уельс); Гірничопромисловий ландшафт Корнуолла та Західного Девонширу в Північній Ірландії; старовинні рудники Раммельсберг й історичне місто Гослар, стара вугільна шахта Цольферайн в м. Ессен у Німеччині, гірничозаводське місто Потосі в Болівії; гірничопромислове місто Рьорус у Норвегії, соляна шахта у Величці в Польщі; шахтарське місто Сьюелл у Швеції та гірничопромисловий район Велика Мідна Гора, місто Фалун у Швеції. Цікавими є проекти: музей просто неба у м. Бімім на півночі Англії; музей «Блек кантрі» на околицях м. Даулі в Центральній Англії, державний історичний парк «Боді» в Каліфорнії (США), створений на основі колишньої однойменної золотокопальні [4]. Цікавим є досвід музеєфікації об'єктів археологічної спадщини у Європі [12], принципи організації яких можуть бути прийнятними для парків-музеїв індустріальної культури гірничодобувних районів. У Японії на території вугільних кар'єрів і шахт у м. Арао створений мальовничий парк із озерами, оточеними пагорбами, площею 250 га. Значна частина парку, площею 100 га зайнята виноградниками, висота кущів яких сягає 9–10 м. Виноградники доповнюються банановими і апельсинними садками, кокосовою плантацією, бамбу-

ковим лісом. Тут утримуються ведмеді коала. В парку розташований готель з приміщеннями для чайних церемоній, Музей старих вугільних шахт, гольф-клуб, театр. Парк має дитячу зону з басейнами, атракціонами, зимовими гірками для санних спусків (автор Т. Като) [17].

У гірничодобувних районах одним із елементів техногенного ландшафту, що може бути віднесений до об'єктів науки і техніки, є система вузькоколійних залізниць. На основі цього у Польщі створені залізничні скансени. Хабувна-Раба в Прикарпатті – один із найкрупніших музеїв залізничних поїздів і локомотивів 1920–1930 років [13]. Широка система вузькоколійних залізничних доріг у районах гірничошахтних вугільних розробок у Верхній Сілезії використовується в туристичних цілях. У скансені вузькоколійної залізниці в Рудах біля Гливиц збереглися будинки вокзалу, паровозного депо, водонапірної башти. Можна ознайомитися з буковим лісопарком, костьолом і монастирським комплексом цистерцианців, заснованим у XVII ст. [13].

У Польщі в 1976 р. була відкрита шахта-музей на честь отримання в 1526 р. муніципалітету м. Тарнівські Гури [14]. Вона включає надземну та підземну частини. В надземній частині розміщені експонати (геологічні зразки, одяг). Поруч створений павільйон парових машин. Підземна траса, довжиною 1740 м у вигляді трикутника, кути якого з'єднують 3 гірничошахтні стволи: «Ангел», «Змія» і «Бог в поміч». «Ангел» виконує роль в'їзного транспортного ствола, де організований з'їзд у шахту на глибину 43 м. «Змія» виконує роль вентиляційного ствола. Від ствола «Бог в поміч» штреки ведуть до трьох камер (срібної, завальної, низької). Срібна камера XVIII ст., площею 500 м² збереглася у первісному стані. Тут знаходяться робоче місце шахтарів, залишки гірничошахтного кріплення, залишки галеніту. По дорозі до наступної камери реконструйовані скальні стіни забою. У завальній камері XVIII ст. площею 1500 га. залишена поруйнована скальна покрівля, розміщені вагонетки для транспортування породи, дерев'яні стояки для кріплення покрівлі. Біля виходу знаходиться капличка Св. Варвари. Третя, низька камера, має висоту 1 м, площу 200 м². У штреку, що веде до цієї камери, знаходиться пороховий склад. Через щілини витікає з даху вода. Стволи «Бог в поміч» і «Змія» з'єднані штольнею, заповненою водою, якою можна пересуватись на човнах. Після ознайомлення з камерами потрапляємо до ствола «Ангел», звідкіля піднімаємося на поверхню.

На захід від основної споруди музею розташована одна з самих молодих штолень. Ділянка штольні міститься між двома вентиляційними стволами, спорудженими у 1826 р. – «Єва» та «Сільвестр». Сполучаються вони штреком, заповненим водою. Відвідувачі можуть тут проїхати на човнах [14].

Цікаві пропозиції стосовно організації парків-музєїв індустріальної культури просто неба (скансенів) на основі зонування території [15] внесені російським вченим В.І. Федотовим [15]. В індустріальному парку просто неба (скансені) він визначив такі зони [15]:

Лісопаркова зона, відвідування якої регулюється, має «альпійський» рельєф. Її проєктують на місці грядоутворюючих конічних відвалів, на схилах яких планують розмістити лісові насадження, які чергуються з ділянками лугової рослинності. Тут можна використати виноград, що стелеться та висаджується в лунки з ґрунтом. На вершинах відвалів і на його схилах бажано місцями залишити скальні породи й організувати оглядові майданчики.

Лісопаркова зона масового відвідування. Організація зони передбачає планування поверхні відвалів із одночасним проведенням робіт із захоронення токсичних сумішей порід, що видобувалися, перекриваючи їх екрануючими потенційно родючими породами (четвертинні глини, суглинки, супісі тощо), що підвищують санітарно-гігієнічні умови та покращують рослинні. В.І. Федотов рекомендує використовувати швидкоростучі, витривалі, що добре приживаються на відвалах породи дерев і кущі – клен, березу, тополь, сосну, обліпиху, акацію жовту тощо й організувати їх полив. У зоні масового відпочинку проєктують стежки здоров'я – теренкури, велодоріжки, розважальні споруди.

Водно-прибережна зона багатопільового призначення – головне ландшафтно-архітектурне ядро всього рекреаційного комплексу. Основа зони – акваторія водоймища, що розташовується в центрі кар'єру. Тут організуються місця для рибної ловлі, водного спорту й інших розваг. Російські вчені Г.Л. Середа, С.В. Лєсніков, М.С. Відяєв при організації таких акваторій звертають увагу на токсичність порід, відсутність прісної води. Цю проблему можна вирішити шляхом екранування токсичних ґрунтів глинистими та піщаними субстратами, які одночасно будуть відігравати роль водостійких і водоносних шарів. Для заповнення кар'єру водою можна організувати примусове заповнення й водообмін водоймища, використовуючи річний водотік чи артезіанські свердловини.

Спортивно-оздоровча й адміністративна господарча зона. Тут розміщують безліч спортивних майданчиків: волейбольний, баскетбольний, тенісні корти, організують стадіон і спортзали.

Поруч із автотрасою розташовують *адміністративно-господарчу зону*, де будують адміністративні споруди та стоянки для транспорту.

Зона «місячного ландшафту». На ділянках, де практично неможливо виростити рослинність завдяки токсичності ґрунту, пропонується створити «місячні гори та кратери».

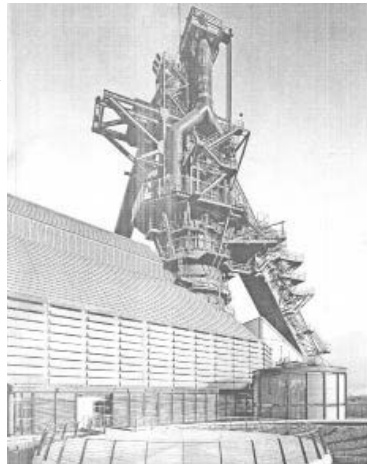
Буферна зона має меліоративно-охоронне призначення, влаштовується на периферії рекреаційного комплексу. За допомогою лісонасаджень у буферній зоні вдається відокремити промисловість і міські споруди від зони відпочинку [15].

В Україні розроблені досить цікаві проекти парків-музеїв індустриальної культури просто неба *in situ*. Серед них Музей індустриальної культури Подільських полісь, який планують розташувати на занедбаних територіях містечок, що входять у приміську зону Вінниці [7]. Запущені території складають від 12 % до 18 % ландшафту таких містечок.

На занедбаних запущених територіях українські вчені Г.І. Денисик і О.П. Чиж пропонують створити унікальні музеї індустриальної культури ХХ ст. просто неба, які допоможуть зберегти своєрідне обличчя містечок Подільських полісь. Проектна пропозиція розроблена згаданими дослідниками для містечка Турбів, що розташоване за 30 км від Вінниці на р. Десенка. На території знаходяться: непрацюючий каоліновий завод із кар'єрно-відвальною комплексом, кар'єр із видобутку граніту, що частково працює; цукровий завод (на межі закриття), завод скляних виробів, який потребує відновлення; поле відстійників; ділянка старої вузькоколійки, старий міст через р. Десенка; водосховище з рекреаційним комплексом; старий парк із двоповерховим садибним комплексом кінця ХІХ ст. В останньому планується розмістити музей. З північно-східного боку територія прилягає до Турбова, з південно-західного – до дубового й соснового лісу та с. Приборівки (рис. 1).

Аналогічний музей під відкритим небом автори пропонують створити у м. Летичів Хмельницької обл.

Особливої уваги заслуговує пропозиція українських учених Г.І. Гайка та Ю.М. Бровандера стосовно проекту музеєфікації давнього рудника «Картамиш» на основі створення археологічного музею-заповідника нового типу, що об'єднує функції музейного показу об'єкту зі сталими археологічними та науково-технічними дослідженнями [5]. Рудник знаходиться на території колишнього хут. Червоне озеро, поблизу с. Новозванівки Попаснянського району Луганської обл. Об'єкт має 3 кар'єри, систему підземних виробок, виробничу ділянку зі збагачення руди та 3 поселення гірників із ознаками кам'яного будівництва епохи бронзи.

Найбільший із кар'єрів має еліптичну форму, розміри в плані сягають 100×70 м, глибину – приблизно 6 м. Схили закріплені кам'яною кладкою. За попередніми розрахунками тут було добуто біля 60 тис. т мідної руди й отримано біля 3 тис. т металу. Другий кар'єр – подвоєний, простягається вздовж піщаної гряди в напрямі схід-захід. Східна частина має розміри 145×30 м, глибиною біля 8 м. Західна має розміри 75×35 м. Між виробками існує перетин – целік, шириною 3 м. Третя виробка овальної форми має довжину 40 м, глибину – 5 м, орієнтована в північно-східному напрямку. Крім того, знайдені підземні виробки, що являють собою невеликі шахти-стволи, які для циркуляції повітря з'єднувалися вертикальною збійкою.

Біля підніжжя гряди розпочали дослідження ствола і траншеї, вирубані в пісковіку. Вірогідно належала купцю І.М. Клейменову. Неповдалі виявлені виробничі ділянки для первинного дроблення та сортування руди, площею кілька десятків метрів і в районі найбільшого кар'єру – технічна зона, де здійснювалось збагачення руди. Тут виявлено велику кількість кістяних знарядь із ребер і лопаток тварин із характерною мідною зеленню, знаряддя з каменю та фрагменти кераміки. На основі аналізу, проведеного у Київській радіовуглецевій лабораторії, вони датуються XVII ст. до н.е. У північно-східній частині виявлена ділянка зі слідами деревного вугілля, кам'яними платформами для подрібнення порід, залишки кам'яних інструментів з піщаника й окремих жолваків. Цікаво, що біля породного відвалу найбільшого кар'єру знайдена конструкція теплотехнічної споруди, яку, ймовірно, використовували для експериментального плавлення міді. На південний схід від найбільшого кар'єру, в долині висохлої ріки, знаходилося поселення давніх гірників. Дослідження та розкопки цього поселення, зокрема напівземлянки зрубної культури із залишками знарядь праці, шматочків руди, шлакової кераміки, уламки кам'яних ливарних форм, дають можливість припустити, що тут існувала виробничі майстерня. Крім того, на досліджуваній території знайдені у виробничих виробках численні поховання дрібних тварин, що свідчить про традиції жертвоприношення за користування багатствами надр.

Таким чином, на думку археологів, виробничі ділянки та знаряддя праці є рідкісними, добре збереженими пам'ятками давньої гірничо-металургійної справи. Тому за твердженням Г.І. Гайка та Ю.М. Бровандера (Донбаський державний технологічний інститут, м. Алчевськ) маємо всі підстави для створення археологічного музею-заповідника нового типу, що об'єднує функції об'єкту з археологічними та науково-технічними дослідженнями. Для його створення необхідно виділити ділянку, площею 286 га, провести реновацію гірничих виробок і виробничих ділянок, реконструюва-

ти поселення, відтворити для огляду давні технології видобутку та збагачення руди, виплавки металу, моделювати господарчу діяльність.

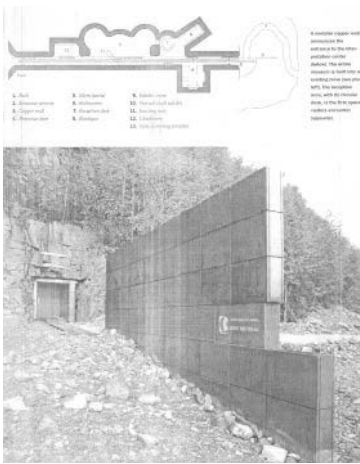
За пропозицією авторів проекту реновація та консервація пропонується на основі методик музеєфікації, які використані у неолітичних копальнях «Кшемьонки» (Польща), «Спієнна» (Бельгія) й інших. Згідно з цими методиками планується розкриття давніх виробок, забезпечення їх стійкості автентичним або прихованим кріпленням, створення підземної траси й маршруту кар'єрами й облаштування кількох ділянок для загального огляду на вершині гори та бічних схилах кар'єрів.

До музею-заповідника просто неба повинні входити будівлі, конструкції яких виконуються згідно з археологічними дослідженнями, де пропонується розмістити експозиції численних знахідок і макети виконання гірничих й металургійних робіт. Загальна траса огляду, за розрахунками авторів проекту, може скласти біля 3 км. Музейну частину автори пропонують покрити купольним склепінням. Більша, досліджена частина відводиться для проведення подальших археологічних розкопок за участю відвідувачів.

Створення музею-заповідника спрямовано на збереження природного та ландшафтно-виробничого середовища давнього мідного рудника й ознайомлення з рідкісними пам'ятками історії гірничої справи та металургії, дасть можливість проведення широких наукових досліджень.

Українськимивченими В.Л. Казаковим, О.О. Калініченко, О.Є. Куліковською, В. Тітовим, С.В. Ярквим із групою студентів Криворізького державного педагогічного університету на основі вивчення архівних, літературних джерел, описових даних очевидців і ретельного натурного дослідження залишків рудників «Червоного пласта» м. Кривий Ріг запропоновано на цій території створити ландшафтно-індустріальний парк просто неба (скансен). Центром парку визначені рудники та залишки шахти ім. ГПУ. На півночі до нього входять відвал і місцевість рекультивованого кар'єру рудника «Сушкова балка», на півдні – ділянки балки Махорова – провали, відвали, місця розташування довоєнних шахт ім. ЗОТ й ім. Валявка.

На основі експедиційних матеріалів й архівних даних (рис.2) виявлено, що на досліджуваній території відносно добре збережені дореволюційні та найбільш історично цінні кар'єри «Генріх», південні частини кар'єрів «Надія» і рудника Вільчуга, деякі відвали рудника «Сушкова балка», 6 відвалів основної групи рудників «Червоного пласта», 3 невеликі відвали шахт ім. ЗОТ й ім. Валявка. Повністю збереглися провальна лійка та зона зрушення шахти ім. ЗОТ й ім. Валявка, а також стічна арка на правому схилі балки «Південна Червона».

До часткового збережених об'єктів індустріальної спадщини віднесені надземні будівлі шахти ім. ГПУ, верхня частина дореволюційної шахти «Нахиленої» із залишками фундаментів надземних споруд і відкатної естакади, провальні лійки над стволами від шахт ім. ЗОТ й ім. Валявка, напівзасипані та частково засипані кар'єри південного рудника Карпаса та Ковалевського, ділянки кар'єрів «Генріх», «Надія», АТ Криворізьких залізних руд. Окрім того, визначені зниклі об'єкти індустріальної спадщини. Необхідність організації ландшафтно-індустріального парку «Червоного пласта» цілком обґрунтована,

вона надасть можливість наочно репрезентувати історію розвитку гірничодобувної промисловості Кривого Рогу впродовж 1886–1937 років.

Значну вагу слід звернути на *музеї гірничодобувної промисловості, які створені у промислових та селитебно-промислових зонах*. Вони можуть слугувати аналогами організації музеїв в парках індустріальної культури просто неба (скансенів).

Так, в Англії створений комплекс, у складі якого є музей чавуноплавильної справи в Колбукдеймі та доменна піч, у якій Абрахам Дербі I вперше замість дерев'яного вугілля застосував кокс [2; 6]

У Франції в 1978 р. була створена мережа музеїв місцевої культури і техніки Фрами-Коте для ознайомлення з історією видобутку вугілля та виробництва скла, чавуну, солі, кераміки й шеррі-бренді [6].

Привертає увагу музей у Мехіко «Ногно-3» (рис.3), споруджений у промисловій зоні міста з використанням у його композиції образу шахти [19].

На основі вже не діючих промислових об'єктів у Канаді (штат Квебек) у підземній частині шахти створено музей (рис.4), де експонуються знаряддя праці та розміщені манекени шахтарів, що відтворюють технологію видобувних робіт того часу [18].

Соляні шахти-копальні «Величка», як указувалося вище, входять до Переліку світової культурної спадщини ЮНЕСКО. В Україні є аналогічні шахти-копальні в Артемівську (Донеччина) та Солотвині (Закарпаття) [3].

На жаль, на сьогодні поки-що існують лише проектні пропозиції стосовно створення парків-музеїв індустріальної культури під відкритим небом

(скансенів) *in situ*. Втілення в життя цих проектних пропозицій є однією з найбільш актуальних задач.

Методичні основи організації парків-музеїв індустріальної культури просто неба (скансенів) «in situ».

Для вирішення даної проблеми на сьогодні досить важливими є «Методичні рекомендації щодо музеєфікації нерухомих пам'яток науки і техніки (проект)», які розроблені В.П. Ісвлевою [9]. У розділі 1 визначені основні поняття: музеєфікація, постіндустріальні об'єкти, території або визначні місця, ревалоризація. Розділ 2 присвячений типології та класифікації музеїв й об'єктів музейного показу на основі науково-технічної спадщини, серед яких вказані музеї під відкритим небом (скансени). У розділі 3 викладені вимоги щодо музеєфікації об'єктів науки і техніки. Тут вказується, що першочерговим завданням є розробка концептуальних пропозицій щодо музеєфікації об'єктів спадщини, на основі якого необхідно розробити дизайн-проект, де повинні бути враховані обов'язкові роботи з консервації, реставрації чи реконструкції у відповідності з концепцією. В розділі 4 викладені основні вимоги щодо реставрації та реконструкції будівель (споруд) та комплексів, які підлягають музеєфікації як пам'ятки науки і техніки, де підкреслено, що до основних вимог належить збереження їх автентичності. Рекомендації досить слушні та необхідні.

Разом із тим, окремої методики щодо організації парків-музеїв індустріальної культури не запропоновано.

Окремі положення, що стосуються створення таких скансенів викладені в статтях В.Л. Казакова, О.О. Калініченка, О.Є. Куліковської, С.В. Яркова «Індустріальна спадщина залізрудних рудників «Червоного пласта» міста Кривого Рога» [10] та В.Л. Казакова, В.В. Тітова «Теоретично-методологічні засади вивчення об'єктів індустріальної спадщини Кривбасу» [11], де приведена предметна класифікація за ступенем збереженості об'єктів індустріальної спадщини та визначені можливі варіанти вирішення проблеми збереження пам'яток індустріальної культури: а) створення окремих музеїв на основі непрацюючих шахт; б) створення індустріально-ландшафтних парків [10]. Окрім того, наголошено на дослідженнях історичного розвитку гірничодобувного району на основі архівних даних, описів очевидців і натурних досліджень сучасного стану об'єктів індустріальної спадщини, які за станом збереженості поділені на: відносно добре збережені, частково збережені та зниклі [9; 10]. Однак, цілісної методичної схеми щодо організації парків-музеїв індустріальної культури просто неба – скансенів *in situ* не представлено.

Ми пропонуємо на основі вивчення попередніх робіт такі основні положення та методичну схему організації парків-музеїв індустріальної культури

просто неба (скансенів) *in situ* для визначення території парку-музею індустріальної культури просто неба (скансену) *in situ* на порушених гірничодобувною промисловістю ландшафтах.

На I етапі проводяться дослідження гірничодобувного району на основі архівних, краєзнавчих, літературних джерел, опитів очевидців і натурні обстеження місць розробок корисних копалин із залишками об'єктів науки і техніки (шахт, рудників тощо), адміністративних споруд, іноді – жител робітників, що були розташовані на території рудного басейну. Визначається початок і закінчення розвитку гірничодобувних робіт, технологія їх проведення, місця шахт, штолень, кар'єрів, під'їзних доріг, адміністративних і житлових споруд.

На II етапі на основі архівних і літературних джерел, а також опитування очевидців складається карта гірничодобувної території на різних стадіях його розвитку та карта його сучасного стану. Методом накладання різночасових карт розвитку території визначаються місця розташування об'єктів, які збереглися в гарному чи поруйнованому вигляді, а також тих, що зникли. На місцях втрачених об'єктів проводять археологічний пошук їх залишків.

У разі, якщо залишків не знайдено, під час перенесення проекту парку-музею просто неба (скансену) в природу можна виявити ці місця засобами благоустрою.

Таким чином, до парків-музеїв індустріальної культури входять такі складові: *техногенний ландшафт*, що виник у результаті взаємодії природних і технічних факторів – на Криворіжжі створений гірничодобувною промисловістю чи залізничним транспортом. Така територія відзначається наявністю непорядкованих кар'єрів, відвалів, провалів і підлягає *рекультивуації*.

Згідно з економічно-географічним словником-довідником Житомирщини *рекультивуація* – це комплекс гірничих, меліоративних, сільськогосподарських і гідротехнічних робіт із відновлення продуктивності й народногосподарської цінності порушених земель.

Перед проведенням рекультивації у випадках наявності залишків об'єктів науки і техніки необхідно визначити зони охорони пам'яток чи щойно виявлених об'єктів індустріальної спадщини, що в подальшому можуть набути статус пам'ятки (охоронні зони, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту, зони охорони археологічного культурного шару).

Місця техногенного рельєфу (кар'єрів, відвалів тощо), де почалося самовідродження рослинності не включають у рекультиваційні роботи, позаяк природно відроджена рослинність більш стійка й витривала.

Ці зони наносяться на карту. Вони можуть набути за відповідного обґрунтування статус *пам'ятки індустріального ландшафту*, оскільки характеризують технології видобутку корисних копалин.

На III етапі виявляють *залишки об'єктів індустріальної спадщини* за ступенем збереженості (закриті шахти, штольні, рудники, напівзруйновані адміністративні чи промислові споруди, електростанції рудників; технічні засоби, що характеризують технологічний процес, а саме – знаряддя праці, відбійні молотки, вагонетки, одяг робітників тощо) й визначають їх зони охорони та методи їх консервації.

Культові споруди на території рудника, окремі адміністративні чи житлові будинки, у випадках, якщо такі виявлені, необхідно реставрувати.

Центром композиції скансену, на наш погляд, повинен стати музей індустріальної культури на основі закритої шахти чи розташований у новій споруді над шахтою (останній має бути виконаний у індустріальному стилі). Біля транспортної магістралі розташовують вхідну частину з адміністративним корпусом і стоянкою автомашин.

До скансену також можуть бути віднесені розташовані поруч селища робітників, інженерно-технічних працівників і мастки гірничих майстрів, інженерів. Усі ці об'єкти як складові скансену повинні бути включені до туристичного огляду.

Створення парків-музеїв індустріальної культури просто неба *in situ* збагатить ландшафтне середовище гірничодобувного району, спрямоване на покращення його екологічного стану, стане основою для наочного вивчення історії розвитку гірничодобувної справи цікавим об'єктом для туристичного огляду, матиме значну соціально-економічну вигоду.

Джерела та література

1. *Алешина И.Н., Щипек Т.* Антропогенные ландшафты Верхней Силезии (Южная Польша) и их рекультивация // *Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті* : Матер. Всеукр. наук. конф., 23–26 трав. 2007 р. – К. : ДАКККіМ, 2007. – С. 226–237.
2. Атлас чудес света. Выдающиеся архитектурные сооружения и памятники всех времен и народов / Розмари Бартон, Ричард Кевендиш ; Пер. с англ. – М., 2000. – С. 58–59.
3. *Афанасьев О.С.* Світовий досвід розвитку промислового туризму та його перспективи на Дніпропетровщині // *Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті* : Матер. Всеукр. наук. конф., 23–26 трав. 2007 р. // – К. : ДАКККіМ, 2007. – С. 205–211.
4. *Бейдик О.О., Новікова В.І.* Індустріальна спадщина: Світовий та національний вимір // *Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті* : Матер. III Міжнар. наук. конф. (м. Кривий Ріг: 1–4 жовт. 2008 р.) : у 2 ч. – Кривий Ріг : Видавн. дім, 2008. – Ч. 1. – С. 24–29.
5. *Гайко Г.І., Бровандер Ю.М.* Проект музеєфікації давнього рудника «Картамиш» // *Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті* : Матер. Всеукр. наук. конф., 23–26 трав. 2007 р. // – К. : ДАКККіМ, 2007. – С. 181–185.
6. *Гріффен Л.О., Константинов В.О., Титова О.М.* Пам'ятки техніки. – К., 2010. – С. 82–85.
7. *Денисюк Г.І., Чиж О.П.* Музей індустріальної культури Подільських полів // *Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті* : Матер. Всеукр. наук. конф., 23–26 трав. 2007 р. // – К. : ДАКККіМ, 2007. – С. 178–180.
8. *Энциклопедия Криворіжжя* : У 2-х т. – Кривий Ріг : ЯВВА, 2004. – Т. 1. – С. 44.

9. *Ісвлева В.І.* Методичні рекомендації щодо музефікації нерухомих пам'яток науки і техніки (проект) // Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті : Матер. III Міжнар. наук. конф. (м. Кривий Ріг, 1–4 жовт. 2008 р.) : у 2 ч. – Кривий Ріг : Видавн. дім, 2008. – Ч. 1. – С. 29–38.
10. *Казаков В.Л., Калініченко О.О., Кукіловська О.Є., Ярков С.В.* Індустріальна спадщина залізорудних рудників «Червоного пласта» міста Кривий Ріг // Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті : Матер. Всеукр. наук. конф., 23–26 трав. 2007 р. – К. : ДАКККіМ, 2007. – С. 157–166.
11. *Казаков В.Л., Тітов В.В.* Теоретико-методологічні засади вивчення об'єктів індустріальної спадщини Кривбасу // Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті : Матер. Другої всеукр. наук. конф. Київ, 23–26 трав. 2007 р. – К. : ДАКККіМ, 2007. – С. 31–38.
12. *Келін Д.В.* Музефікація об'єктів археологічної спадщини в Європі. – К., 2005. – 176 с.
13. *Пирожник І.І., Щунек Т., Снитко В.А.* Узкоколейные железнодорожные элементы культурных ландшафтов и памятники транспорта // Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті : Матер. III Міжнар. наук. конф. (м. Кривий Ріг, 1–4 жовт. 2008 р.) : у 2 ч. – Ч. 1. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2008. – С. 53–60.
14. *Пэлка-Гольциняк Й., Пирожник И.И., Снитко В.А., Щунек Т.* Шахта-музей – свидетельство рудодобывающей промышленности на Силезской возвышенности (Южная Польша) // Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті : Матер. III Міжнар. наук. конф. (м. Кривий Ріг, 1–4 жовт. 2008 р.) : у 2 ч. – Ч. 1. – Кривий Ріг : Видавн. дім, 2008. – С. 39–43.
15. *Федотов В.И.* Техногенные ландшафты: Теория, региональные структуры, практика. – Воронеж : Из-во Воронеж. ун-та, 1985. – 191 с.
16. *Шатар А.Г., Скрипник О.О., Сметана С.М.* Техногенні та посттехногенні ландшафти Криворізького залізорудного басейну – раціональне використання, збереження, сталій розвиток // Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті : Матер. III Міжнар. наук. конф. (м. Кривий Ріг, 1–4 жовт. 2008 р.) : у 2 ч. – Ч. 1. – Кривий Ріг : Видавн. дім, 2008. – С. 240–247.
17. *Шевченко О.Р.* Использование и функционально-планировочные решения ландшафтно-рекреационных комплексов на нарушенных землях угольной промышленности // Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті : Матер. Другої всеукр. наук. конф. Київ, 23–26 трав. 2007 р. – К. : ДАКККіМ, 2007. – С. 145–152.
18. Chibongan Mining Interpretation Center Chibongan, Quebec, Canada // Architectural Record. – 2000. – № 1. – P. 130–132.
19. Horno-3: museo del Acero, Monterrey, Mexico, 2006–2007 // Architecture now. Museums. – 2010. – P. 162–163.

Тямин М.Ю. Научные основы создания парков-музеев индустриальной культуры

В статье освещён отечественный и всемирный опыт, а также впервые разработанные автором методические основы создания парков-музеев индустриальной культуры (скансенов) под открытым небом.

Ключевые слова: парк-музей, индустриальная культура, под открытым небом (скансен), in situ, создание, методические основы.

Tyamin M.Yu. The scientific basis of creation of the open air park-museums of industrial culture

This article describes the native and world experience and basic methods worked at first by author about creation of the park-museums of industrial culture in the open air “in situ”.

Key-words: park-museum, industrial culture, open air, in situ.

Подано до друку: 28.03.2012 р.